

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

ПРОБЛЕМИ СТИМУЛЮВАННЯ САМОЗАЙНЯТОСТІ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

PROBLEMS OF STIMULATING SELF-EMPLOYMENT OF PERSONS WITH DISABILITIES: SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECT

Стаття присвячена зайнятості людей з обмеженими можливостями, яка залишається важливою проблемою для більшості країн світу. Авторка посилається на низку досліджень, проведених в Україні й за кордоном, які демонструють, що, незважаючи на зусилля держав, продовжують існувати підприємства й організації, які бояться приймати на роботу осіб з інвалідністю. У таких умовах одним із напрямів роботи у сфері соціальної реабілітації осіб з інвалідністю та їх працевлаштування є стимулювання самозайнятості таких осіб. Водночас, на думку автора, проблема самозайнятості осіб з інвалідністю потребує глибокого аналізу не лише за показником чисельності осіб, які отримали допомогу на створення власної справи, а й за низкою інших показників, що використовуються в дослідженнях закордонних учених. У статті розкриваються причини, чому особи з інвалідністю не поспішають відкривати власну справу. На думку автора, по-перше, це стосується стереотипу пасивної людини-інваліда, що вже давно склався в суспільстві. По-друге, особи з інвалідністю з погляду мотивації до праці являють собою дуже різномірну групу: у деяких із них ця мотивація досить висока, у деякого – ні, в інших – відсутня взагалі. По-третє, одним напрямом мотиваційної роботи може бути розгляд страхів осіб з інвалідністю. По-четверте, це ставлення до особи з інвалідністю в суспільстві. По-п'яте, проблемою може бути рівень розвитку соціальних контактів. Автор доводить, що соціальні контакти важливі й під час пошуку роботи за спеціальністю, і для розвитку власної справи. Інституційна підтримка є дуже важливим фактором розвитку підприємництва серед осіб з інвалідністю, однак залишається не менш важлива, ніж фінансова, проблема психологічної готовності особи з інвалідністю до відкриття власної справи.

Авторка доходить висновку, що одним із перспективних напрямів соціальної політики з працевлаштування осіб з інвалідністю є стимулювання самозайнятості. Ця практика активно використовується в багатьох країнах світу. Проблемами залишається відсутність попереднього досвіду, невпевненість у своїх силах, недостатня мотивація до самозайнятості в осіб з інвалідністю, кінцевою метою чого є ефективне працевлаштування й економічне зростання. Низка соціально-психологічних причин спричиняє соціальне напруження, бідність, незахищеність, матеріальну й моральну деградацію осіб з інвалідністю та їхніх сімей.

Ключові слова: особа з інвалідністю, самозайнятість, працевлаштування, мотивація до праці, психологічна готовність.

The article focuses on the employment of people with disabilities, which remains an important issue for most countries. The author refers to a number of studies conducted in Ukraine and abroad, which show that despite the efforts of states, there are still companies and organizations that are afraid to hire people with disabilities. In such conditions, one of the areas of work in the field of social rehabilitation of persons with disabilities and their employment is to stimulate self-employment of such persons. At the same time, according to the author, the problem of self-employment of people with disabilities needs in-depth analysis not only in terms of the number of people who received assistance in starting their own business, but also in a number of other indicators used in research by foreign scientists. The article reveals the reasons why people with disabilities are in no hurry to start their own business. According to the author, first, it concerns the stereotype of a passive person with a disability, which has long been established in society. Secondly, people with disabilities in terms of motivation to work are a very diverse group: some of them have this motivation is quite high, some – no, some – no at all. Third, one area of motivational work may be to address the fears of people with disabilities. Fourth, it is the attitude towards a person with a disability in society. Fifth, the level of development of social contacts can be a problem. The author argues that social contacts are important when looking for work in the specialty, and for the development of their own business. Institutional support is a very important factor in the development of entrepreneurship among people with disabilities, however, the problem of psychological readiness of a person with disabilities to start their own business remains no less important than financial.

The author concludes that one of the promising areas of social policy for the employment of people with disabilities is to stimulate self-employment. This practice is actively used in many countries around the world. Problems remain lack of previous experience, insecurity, lack of motivation for self-employment among people with disabilities, the ultimate goal of which is effective employment and economic growth. A number of socio-psychological causes cause social tension, poverty, insecurity, material and moral degradation of persons with disabilities and their families. **Key words:** person with a disability, self-employment, employment, motivation to work, psychological readiness.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.32>

Оверчук В.А.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Донецький національний університет
імені Василя Стуса

Постановка проблеми. Зайнятість людей з обмеженими можливостями залишається важливою проблемою для більшості країн світу. Значною мірою європейська орієнтація сучасної української політики привертає додаткову увагу до потреб меншин і соціальних груп, що перебувають у неконкурентному становищі. Уряд ужив певні заходи для вдосконалення законодавства та державної підтримки, однак загальна політична ситуація й рівень економічного та соціального розвитку країни перешкоджають вирішенню цієї проблеми. Програми навчання осіб з інвалідністю та їх подальше працевлаштування на спеціалізованих підприємствах чи підприємствах, де є спеціально облаштовані робочі місця, показали свою ефективність, але, на жаль, масштаб охоплення осіб з інвалідністю такими програмами залишається недостатнім.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Низка досліджень [1; 2], проведених в Україні й за кордоном, демонструють, що, незважаючи на зусилля держави, продовжують існувати підприємства та організації, які бояться приймати на роботу осіб з інвалідністю. Вони бояться зниження продуктивності праці, зниження якості продукції чи послуг, підвищення контролю з боку держави, додаткових витрат, додаткової відповідальності. Також багато людей бояться працювати разом із людьми, які мають психологічні чи психічні проблеми, відстають у розвитку. Це явище спостерігається в різних країнах світу [2], тому важко говорити про повноцінну конкурентоспроможність осіб з інвалідністю, коли ринок праці не готовий до цього. У таких умовах одним із напрямів роботи у сфері соціальної реабілітації осіб з інвалідністю та їх працевлаштування є стимулювання самозайнятості таких осіб.

Відповідно до українського законодавства, самозайнята особа – платник податку, який є фізичною особою-підприємцем або провадить незалежну професійну діяльність за умови, що така особа не є працівником в межах такої підприємницької чи незалежної професійної діяльності (Податковий кодекс України, ст. 14.1.226) [3].

Підприємництво є тією можливістю, яка дає змогу особі з інвалідністю розвиватися професійно, забезпечувати свої матеріальні потреби, зайняти кращу позицію в суспільстві, при цьому маючи гнучкий режим робочого дня, який відповідає можливостям і потребам цієї конкретної особи, дає можливість працювати з дому або в спеціально обладнаному під власні потреби офісі чи майстерні, мати, що не менш важливо, професійну незалежність.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити зайнятість людей з обмеженими можливостями, що залишається важливою проблемою для більшості країн світу; розкрити

причини, чому особи з інвалідністю не поспішають відкривати власну справу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливим напрямом роботи з підвищення працевлаштування осіб з інвалідністю є стимулювання таких осіб до відкриття власної справи. В Україні держава підтримує такі ініціативи. Так, в Україні безробітній особі, яка бажає відкрити власну справу, може надаватися одноразова допомога для організації підприємницької діяльності [4]. Державна служба зайнятості не диференціює осіб з інвалідністю, проте реалізує низку заходів, спрямованих на підтримку особи, яка прагне започаткувати власну справу. Ці заходи включають таке:

- 1) інформування безробітних осіб про можливість одержання фінансової допомоги на започаткування власної справи;
- 2) надання індивідуальних профорієнтаційних послуг;
- 3) залучення безробітних до консультаційних семінарів;
- 4) допомога в розробленні бізнес-плану;
- 5) надання допомоги в процесі оформлення документів і реєстрації власного підприємства.

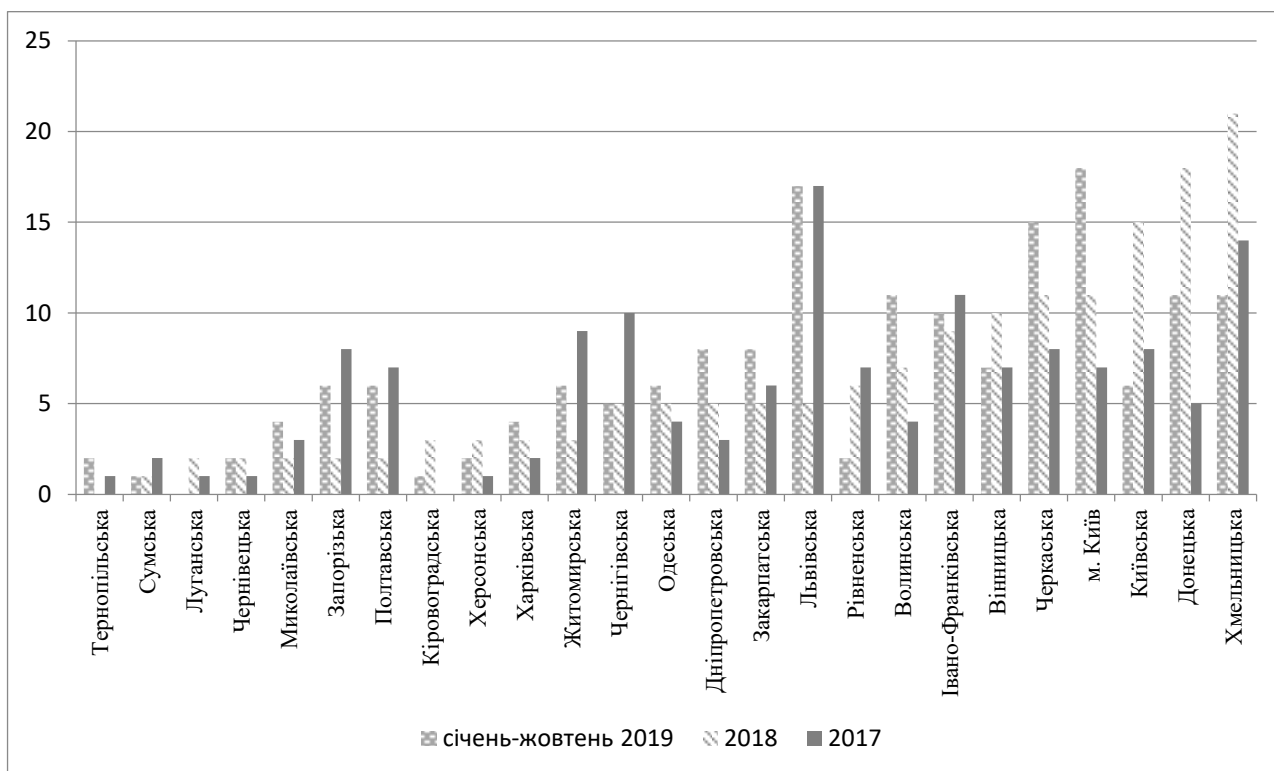
Чисельність осіб з інвалідністю, які отримали таку допомогу за останні три роки, невисока (рис. 1).

За період січень-жовтень 2019 року найбільша чисельність таких осіб зареєстрована в м. Києві (18), Львівській області (17), Черкаській (15), Хмельницькій (11), Донецькій (11) і Волинській (11) областях. У 2018 році рекордсменом стала Хмельницька область, у якій зареєстровано підприємцями 21 особу з інвалідністю.

Антилідерами за січень-жовтень 2019 року стали Сумська (1), Кіровоградська (1), Тернопільська (2), Чернівецька (2), Херсонська (2) та Рівненська (2) області. У 2018 році – Тернопільська (0), Сумська (1), Луганська (2), Чернівецька (2), Миколаївська (2), Запорізька (2), Полтавська (2). Водночас, незважаючи на різницю в цифрах між регіонами, загалом показник залишається незначним порівняно із загальною чисельністю безробітних осіб з інвалідністю.

Разом із тим проблема самозайнятості осіб з інвалідністю потребує глибокого аналізу не лише за показником чисельності осіб, які отримали допомогу на створення власної справи, а й за низкою інших характеристик/показників, які використовуються в дослідженнях закордонних учених [5]:

- 1) сприйняття існування можливостей особами з інвалідністю;
- 2) сприйняття своїх власних здібностей;
- 3) страх провалу;
- 4) наміри розпочати власну справу;
- 5) ставлення до підприємництва;

Рис. 1. Чисельність осіб з інвалідністю, які отримали допомогу одноразово (zareєструвалися як підприємці) у 2017 (січень-березень) – 2019 роки

6) кількість новостворених підприємств (або чисельність нещодавно зареєстрованих підприємців);

7) кількість зрілих підприємств (чисельність підприємців);

8) кількість підприємств на стадії зародження/бізнес-плану;

9) кількість підприємств/підприємців, що припинили свою діяльність.

Дійсно, необхідно звернути увагу на той факт, що не всі підприємці продовжують свою діяльність протягом тривалого періоду. За січень-жовтень 2019 року чисельність підприємців, що припинили свою діяльність, становила 3160 і на 1131 особу більше, ніж чисельність осіб, які отримали допомогу по безробіттю одноразово (zareєструвалися як підприємці). На жаль, даних про осіб з інвалідністю, які zareєстрували припинення підприємницької діяльності, немає.

Причин того, чому особи з інвалідністю не поспішають відкривати власну справу, декілька. Є проблеми, які не зникають у разі зміни форми зайнятості особи з інвалідністю: чи ця людина працює за контрактом на інше підприємства, чи самостійно розвиває власну справу.

Насамперед це стосується стереотипу пасивної людини-інваліда, що вже давно склався в суспільстві. Здебільшого проявляється жалібно пасивне ставлення до такої

категорії осіб як до людей, що фізично й психологічно не готові працювати в громадській сфері виробництва. Цьому сприяли, зокрема, тривале замовчування від суспільства справжніх масштабів проблем інвалідності, негласна соціальна ізоляція більшості з таких людей. Здебільшого ці люди залишалися наодинці зі своїми проблемами й практично не перетинали порогу місця проживання. Усе піклування зводилося до надання грошової допомоги й частині з них – професійної освіти та робочих місць на державних підприємствах і в організаціях.

По-друге, особи з інвалідністю з погляду мотивації до праці являють собою дуже різномірну групу: у деяких з них ця мотивація досить висока, у деякого – ні, в інших – відсутня взагалі. При цьому немає прямої залежності між рівнем мотивації до праці та ступенем або характером інвалідизації. У певній частині осіб з інвалідністю спостерігається недостатній рівень мотивації до праці, і саме це є однією з головних перешкод до забезпечення їхньої самозайнятості. Причому в цьому разі більш коректно говорити не про низьку, а саме про недостатньо високу мотивацію, адже цим людям порівняно з іншими необхідно подолати більше перешкод, докласти більше зусиль, щоб заснувати власну справу й працювати. Отже, і мотивація до праці в них має бути вищою, ніж в інших.

Нами наведений орієнтовний перелік взаємопов'язаних мотивів (смислів) трудової самозайнятості, що можуть бути важливими для людини з інвалідністю:

1. Покращення матеріального стану.
2. Можливість відчувати власну значущість, спілкування з колегами по роботі, відчуття належності до трудового колективу.
3. Можливість самореалізації, отримання задоволення від праці.
4. Відчуття своєї корисності іншим людям.
5. Зміна соціального статусу людини з інвалідністю – отримання підстав для соціального визнання, самоповаги.
6. Можливість кар'єрного й матеріального зростання.
7. Можливість установалення близьких взаємин, створення сім'ї.
8. Можливість урізноманітнити життя, зробити його змістовним, наповненим тощо.

На нашу думку, у роботі з мотивування до праці осіб з інвалідністю необхідно запуснути процеси активізації вже наявної мотивації, що знаходиться в людини в неактуальному, «пасивному» стані, спрямувати хід її думок у потрібному руслі, необхідно створити такі умови, щоб вона відшукувала їх самостійно, визначилася щодо їх значення для себе. Один із основних прийомів, що доповнює виявлення мотивів до самозайнятості, є обговорення з людиною з інвалідністю відповідності її поточного професійного вибору життєвій перспективі. Якщо молода людина усвідомить, що її рішення щодо заснування власної справи є одним із складників її «життєвого проекту», із більшою ймовірністю можна сподіватися на активність у пошуку можливостей самозайнятості та вдалу реалізацію поставлених планів.

Також, на нашу думку, необхідно зупинитися на випадку, коли мотивація до самозайнятості є надвисокою, тобто коли для людини створення бізнесу стає «питанням життя чи смерті», це призводить до надмірного напруження й стресу, адже кожна невдача або труднощі на шляху реалізації планів викличуть у неї велике розчарування. У результаті така людина може взагалі зневіритися, відмовитися від намірів працювати. Отже, такій категорії осіб необхідно приділяти підвищену увагу в психологічній підтримці самозайнятості.

По-третє, одним напрямом мотиваційної роботи може бути розгляд страхів осіб з інвалідністю. Такі особи можуть не виявляти активності у створенні власної справи, тому що їх лякають якісь аспекти майбутньої зайнятості: неприйняття соціальним оточенням, нездатність упоратися з виробничими завданнями, страх погіршення здоров'я, побоювання втратити пенсію (допомогу) тощо.

По-четверте, це ставлення до особи з інвалідністю в суспільстві. Така людина може стати

жертвою стереотипів у будь-якому місці, якщо негативні стереотипи стосовно осіб з інвалідністю міцно затвердилися в суспільстві.

По-п'яте, проблемою може бути рівень розвитку соціальних контактів [6]. Соціальні контакти важливі й під час пошуку роботи за спеціальністю, і для розвитку власної справи. Доволі часто контакти особи з інвалідністю замикаються на сім'ї, медичному персоналі та, можливо, деяких інших особах з інвалідністю. Ситуація погіршується в місцях, де інфраструктура не враховує потреб осіб з інвалідністю й такі люди мають через це знижений рівень мобільності. Нарешті, недостатній розвиток інститутів, які б підтримували осіб з інвалідністю на стадії започаткування власного бізнесу, також негативно впливає на показник кількості підприємств, започаткованих особами з інвалідністю.

Інституційна підтримка є дуже важливим фактором розвитку підприємництва серед осіб з інвалідністю. Дослідження в різних країнах світу демонструють, що особи з інвалідністю мають зазвичай нижчий рівень доходу й можуть навіть жити на грані бідності [6]. Така ситуація може бути спричинена різними факторами, серед яких особливо важливим є те, що особи з інвалідністю можуть не мати можливості опанувати високооплачувану професію через відсутність доступу до відповідної професійної освіти. Відсутність достатніх фінансових і матеріальних ресурсів, у свою чергу, може впливати й на можливість відкриття особою з інвалідністю власної справи. Як слушно наголошують окремі вчені [7], особам з інвалідністю хоча й надається допомога на відкриття своєї справи, але ця допомога не враховує необхідності адаптації робочого місця під потреби особи з інвалідністю, що може вимагати суттєво більших фінансових капіталовкладень, ніж сума наданої допомоги. Тому важливим кроком має стати диференціація між особами з інвалідністю й іншими людьми під час надання державної допомоги на відкриття власної справи.

Водночас залишається не менш важлива, ніж фінансова, проблема – проблема психологічної готовності особи з інвалідністю до відкриття власної справи. Можна виділити декілька факторів, які впливають на існування цієї проблеми:

1. Недостатній рівень соціалізації окремих осіб з інвалідністю. Тільки зараз набирає оберти політика держави щодо інклюзивної освіти та безбар'єрних міст. Разом із тим прогрес поки що торкнувся не всіх навчальних закладів, так само як не всі населені пункти в Україні змогли адаптувати інфраструктуру до потреб осіб з інвалідністю. Тому багато таких осіб вимушені більшість часу проводити вдома, навчатися вдома й часом навіть опа-

новувати професію. Таким особам особливо потрібна підтримка, щоб вони мали впевненість у своїх силах і могли пройти шлях від ідеї для підприємницької діяльності до її реалізації й подальшої підтримки такої діяльності.

2. Обмежений перелік професій, яких навчають осіб з інвалідністю в Державній службі зайнятості й у центрах реабілітації. З одного боку, професії, які є в переліку, що навчають осіб з інвалідністю, користуються попитом. Проте, з іншого боку, існує багато інших професій, на які є попит, які можуть бути опановані особами з інвалідністю і які можуть бути більш зручними для таких осіб і можуть дати змогу відкрити власну справу.

3. Страх невдачі, вивчена безпомічність. Протягом життя особа з інвалідністю може звикнути до критики, до сумнівів щодо власної спроможності щось зробити й досягти, причому джерелом таких сумнівів можуть бути й близькі особи. Це впливає на рішення щодо того, чи починати власну справу: страх провалу, впевненість у те, що не вийде, у результаті особа з інвалідністю надає перевагу невеликій соціальній допомозі замість спроби мати повноцінне професійне життя.

Не чекаючи вирішення своїх проблем від уряду, українське суспільство рухається вперед і вже кілька років поширює практику соціального підприємництва по всій Україні. «Соціальне підприємство – це оператор соціальної економіки, головна мета якого – мати соціальний вплив, а не отримувати прибуток для своїх власників чи акціонерів. Воно ... використовує свої прибутки насамперед для досягнення соціальних цілей...» [8]. Європейська Комісія визначає три основні характеристики-вектори соціального підприємства [9]:

- підприємницький вектор – соціальні підприємства мають економічну діяльність, яка приносить прибуток і дає змогу відрізнити ці підприємства від неприбуткових організацій;

- соціальний вектор – основна й чітка соціальна мета в основі всієї діяльності, яка відрізняє соціальні підприємства від інших звичайних підприємств;

- управлінський вектор – який об'єднує два попередні вектори так, що підприємницька діяльність слугує соціальним цілям, існують обмеження щодо напрямів розподілу прибутку.

Соціальне підприємництво тісно пов'язане з поняттям «інклюзивне підприємництво» – «концепція, під якою розуміють залучення недостатньо представлених груп до підприємництва з метою допомогти їм у подоланні їхніх соціальних та економічних проблем» [5, с. 312]. Як зрозуміло із самої назви, ця концепція тісно пов'язана з поняттям інклюзії, яка в цьому разі має певну специфіку. Так, як слушно зазначають окремі вчені, інклюзивне

підприємництво передбачає не просто інклюзію всіх у соціальне життя шляхом прийняття їх у спільну діяльність. Ця концепція є більш ширшою, оскільки вона стосується ще зміни світогляду, навичок і компетенцій на шляху до самореалізації. Соціальні підприємства можуть бути спрямовані на підтримку людей, що належать до вразливих соціальних груп, у тому числі осіб з інвалідністю. Така практика не є новою для країн Західної Європи, тоді як в Україні вона раніше існувала в набагато менш ефективному вигляді та значно меншою частотою в приватному секторі. Засоби масової інформації стверджують, що соціальне підприємництво набирає швидкості й масштабів в Україні, проте соціальні активісти, політики та суспільство продовжують указувати на гострі проблеми, з якими особи з інвалідністю стикаються щодня. У цій ситуації виникає питання, чи є соціальне підприємництво досить ефективним і як воно може допомогти у вирішенні проблеми безробіття цієї групи.

На жаль, в Україні немає детальної офіційної статистики щодо кількості та характеристик соціальних підприємств. Такий брак статистичних даних ускладнює оцінку ефективності соціальних підприємств у вирішенні соціальних проблем. За деякими даними, наприкінці 2018 року в Україні було близько 150 соціальних підприємств, однак це підприємства, які повідомили про своє існування. Точна кількість підприємств, які відповідали б критеріям соціального підприємництва, досі невідома. За підрахунками дослідників та аналітиків, інституційне середовище соціального підприємства в Україні все ще слабке й потребує значного подальшого розвитку. Багато, якщо не більшість, соціальних підприємств, що існують зараз в Україні, створені в рамках проектів міжнародних донорів. Незрозуміло, чи продовжать вони свою діяльність після завершення проектів, оскільки в Україні досі немає розвинутої державної та/або приватно-публічної системи підтримки соціальних підприємств. Незважаючи на збільшення кількості соціальних підприємств і постійний розвиток інституційного середовища для соціальних підприємств, в Україні бракує розробленої законодавчої бази, яка б визначала соціальне підприємництво й установлювала чітке правове підґрунтя для їх створення та діяльності.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, ми вважаємо, що одним із перспективних напрямів соціальної політики з працевлаштування осіб з інвалідністю є стимулювання самозайнятості. Ця практика активно використовується в багатьох країнах світу. В Україні особа з інвалідністю, яка виявила бажання відкрити власну справу, може отримати одноразову допомогу від служби зайнятості. Водночас доступна статистика свідчить

про невисокий відсоток осіб з інвалідністю, які скористалися такою підтримкою. Проблемами залишається відсутність попереднього досвіду, невпевненість у своїх силах, недостатня мотивація до самозайнятості в осіб з інвалідністю, кінцевою метою чого є ефективне працевлаштування й економічне зростання. Низка соціально-психологічних причин спричиняє соціальне напруження, бідність, незахищеність, матеріальну та моральну деградацію осіб з інвалідністю та їхніх сімей.

Крім того, законодавством виключено з податкових пільг сплату єдиного соціального внеску за осіб з інвалідністю, що провадять незалежну професійну діяльність. Це створює передумови професійної та соціально-економічної дискримінації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін : посібник / А.А. Свинчук, А.О. Корнецький, М.А. Гончарова, В.Я. Назарук, Н.Є. Гусак, А.А. Туманова. Київ : ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2017. 188 с.
2. Pavel R. Social entrepreneurship and vulnerable groups. *Journal of Community Positive Practice*, 2011. Issue 2. С. 59–77.
3. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
4. Про затвердження Порядку надання допомоги по безробіттю, у тому числі одноразової її виплати для організації безробітним підприємницької діяльності : Наказ Міністерства соціальної політики України від 15.06.2015 № 613. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0821-15>.
5. Pilkova A., Jančovičová, Z., Kovačičová, Z. Inclusive entrepreneurship in Visegrad4 countries. 19th International Conference Enterprise and Competitive Environment, 2016. ECE 2016. 10–11 March 2016. Brno, Czech Republic. P. 312–320.
6. Renko M., Harris S.P., Caldwell K. Entrepreneurial entry by people with disabilities. *International Small Business Journal*, 2015. Volume 34. Issue 5. P. 555–578.
7. Богуславська С.І., Потапенко Л.В. Соціальна політика в умовах ринкових відносин. *Фінансовий простір*. 2013. № 2. С. 106–110.
8. A Map of Social Enterprises and Their Ecosystems in Europe Synthesis Report. Directorate-General for Employment, Social Affairs Affairs and Inclusion. European Commission. 2015. 169 p.
9. Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs. Social Enterprises / European Commission. URL: https://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/enterprises_en.